

СКЛЯНИЙ ПОСУД ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ (історіографічний аспект)

В статті подано основні погляди дослідників щодо проблем вивчення скляного посуду. Висвітлено питання типології та датування, ймовірні шляхи потрапляння на місцеву територію. Розглянуто динаміку розвитку накопичення джерел, вдосконалення методики вивчення виробів із скла та можливостей історичних реконструкцій на підставі вивчення скляного посуду як археологічного джерела.

К л ю ч о в і с л о в а: історіографія, пізньоримський час, черняхівська культура, скляний посуд, склоробна майстерня.

Повідомлення про перші знахідки скляних посудин пізньоримського часу в Україні відносяться до другої половини XIX ст. Вони зводилися до загального культурно-хронологічного визначення таких речей без спроби визначити культурно-хронологічний контекст їх існування. Прикладом таких «інтуїтивних» поглядів є повідомлення В. Деметрикевича про скляну посудину із Теробовлі. Автор на основі її окремих особливостей, зокрема іризації зовнішньої поверхні та оформлення денця у вигляді «сплетеного» кільцевого піддона, відніс поховання до III—V ст. (Demetrykiewicz 1900, s. 125).

Першовідкривач культури «полів поховань» В.В. Хвойка узагальнив здобуті ним знахідки та запропонував свою картину історико-культурного розвитку Середнього Подніпров'я. Скляний посуд з пам'яток «типу Черняхів» дослідник розглядав як запозичення типів і техніки виготовлення із римської культури. У рецензії на працю В.В. Хвойки «Поля погребений в Среднем Поднепровье» (1901 р.) М.Б. Біляшівський наголосив саме на впливі провінційно-римської культури, що найвідчутніше проявився у наявності серед інших речей, зокрема й скляного посуду (Абашина 1999, с. 16).

У радянській археологічній літературі, починаючи від 1950-х рр., скляному посуду приділялося все більше уваги. Так, М.О. Тиханова стверджувала, що шліфований декор у вигляді овалів і кілець з'явився в римському склоробному ремеслі не раніше середини III ст. та існував у IV ст. Про місце виготовлення подібного посуду М.О. Тиханова наводить дві думки. Одні твердять, що товстостінні кубки із шліфованими овалами належать до виробів рейнських майстерень (Ф. Фремерсдорф, К. Альтхін). Інші (Х.-Ю. Еггерс, Д. Харден) наполягають на східноімперських (Александрія та ін.) центрах склоробства, скляні вироби яких по-

трапляли в Європу через північнопричорноморські міста (Тиханова 1955, с. 95—96).

Перелік відомих на початок 1950-х рр. скляних посудин в ареалі черняхівської культури із шліфованим декором і напаяними скляними нитками та їх ймовірне походження подає А.Т. Брайчевська (Сміленко). Посуду, прикрашеному способом шліфуванням та накладним геометричним візерунком, вона навела паралелі також із Помор'я та Польщі (Сміленко 1952, с. 61—64). Схиляючись до думки німецького дослідника А. Кізи, основні центри склоробного виробництва дослідниця вбачала у провінційно-римських майстернях Кельна і Тріра. На ґрунті цього зроблено припущення про існування в пізньоримський час торговельного шляху, що пролягав через Балтійське море та верхів'я Вісли (Брайчевская 1951, с. 257).

До вивчення знахідок скляного посуду на території поширення пам'яток черняхівської культури звертались і зарубіжні дослідники.

Знаковими у цьому відношенні стали роботи німецького археолога Х.-Й. Еггерса, основні положення яких викладено в книзі «Римський імпорт у Вільній Германії» (Eggers 1951), а також у статті «До питання про абсолютну хронологію римського часу у Вільній Германії» (Eggers 1955). Ці праці не втратили своєї актуальності і в наш час.

На основі джерел із Центральної та Північної Європи, а також частини українських земель, що раніше входили до складу Австро-Угорщини, Росії та Польщі, він запропонував типологію римських імпортованих речей. Розроблена типологія скляного посуду в наш час залишається класичною та вихідною у роботі з речами такого зразка. Посуд було поділено на дві великі групи. Перша група — з тонкостінного, безбарвного скла із рифленим, шліфованим, накладним («*Netzglasschalen*, *Schlängelfadenkelche*») та відтягнутим («*gerippten Glasschalen*») орнаментом різної форми (типи

187—194, 199—206, 209, 212—226; знахідки з Грабова, Нордруп-Єсендорфа, Лундегаарта та ін.). Друга група — кубки з товстостінного оливкового (рідше рубінового) скла, прикрашені переважно шліфованими фасетками (типи 227—238; із Варпелева, Сакрау, Вальстена-рума, Кенігсбруха та ін.). Загалом, скляні чаші, кубки, пляшки, глеки, тарілки та ритони були поділені на 69 типів (рис. 1; 2).

Походження першої групи посуду Х.-Й. Еггерс пов'язував, услід за Ф. Фремерсдорфом, із галло-римськими майстернями, переважно з Кельна. Відповідно, вони поширювалися через гирло р. Рейн — в Данію, через р. Майнц — у середню Німеччину, в Словаччину, можливо, через р. Дунай та вверх по р. Тиса (Eggers 1951, S. 60). Натомість друга група скляного посуду, на його думку, походила із східних центрів римських провінцій (Сирія), поширюючись в скандинавські країни через Чорне море та далі по річках Дністер, Сян і Вісла (Eggers 1951, S. 62). Такої ж думки був і Г. Екхольм (Ekholm 1956, S. 58—59). Натомість, Ф. Фремерсдорф походження вказаної групи посуду пропонував шукати в Західній Європі. На підставі матеріалу із Кельна він стверджував, що вказаний скандинавський та центральноєвропейський посуд (наприклад: кубок фіолетового скла з Сакрау II) походить саме із рейнських склоробних майстерень (Fremersdorf 1967, S. 79).

Комплекси зі скляним посудом становили одну з чотирьох категорій джерел¹, які Х.-Й. Еггерс вважав придатними до абсолютного датування ступенів відносної хронології римського часу та початку великого переселення народів V₁—D. Такі методичні засади були сприйняті ним від дослідників кінця XIX — початку XX ст. — О. Монтеліуса, О. Тишлера, Е. Блюме та ін. (Eggers 1951, S. 178—182; 1955, Abb. 12). Як один із прихильників «короткої» хронології побутування римських і місцевих форм знахідок, німецький дослідник сприйняв і розвинув методичні основи та принципи хронологічних студій, що згодом, у результаті подальших доповнень і уточнень, отримали назву «хронологічна система Еггерса—Годловського». За влучним висловом О.В. Шарова, її представники й досі перебувають «на коні» в науковому середовищі (Шаров 2006, с. 162).

На основі досліджень Ф. Фремерсдорфом кельнських склоробних майстерень, а також

інших пунктів із знахідками скляного посуду в Барбарікумі, Х.-Й. Еггерс датував комплекси зі скляним посудом у «Вільній Германії» (Eggers 1955, abb. 11). Універсальність виділених типів посудин, їх місце в шкалі відносної та абсолютної хронології римського часу європейського Барбарікума зумовили широке використання типології Х.-Й. Еггерса в подальші роки².

Проте в другій половині 1960-х рр. В.В. Кропоткін зазначав, що скляний посуд з варварської периферії античного світу Східної Європи (а це переважно територія черняхівської культури) вивчений досить слабо та не систематизований. На його думку, незважаючи на значну кількість знахідок у межах поширення цієї культури, із маси скляного посуду не виділено імпорتنі зразки та посуд, який міг вироблятися у Північному Причорномор'ї чи на Середньому Дністрі. Також, неточності хронології посуду призводили до неправильного датування культури загалом (Кропоткін 1967, с. 87).

Одним з перших серед радянських археологів, хто спробував узагальнити знахідки скла в черняхівській культурі та включити їх до європейського історико-археологічного контексту, був Е.О. Симонович. Аналізуючи знахідки скляного посуду з могильника біля с. Гаврилівка автор для уточнення датування навів аналогії із різних варварських територій Європи (Симонович 1957, с. 22—24). Знахідки скляного посуду із Нижнього Дніпра Е.О. Симонович поділив на дві групи, згідно з Х.-Й. Еггерсом. Проте, в окрему групу дослідник виділив гладкостінні конічні кубки із поховання 35 у Гаврилівці та Данилової Балці. Якщо походження першої групи скляного посуду дослідник пов'язував, услід за Х.-Й. Еггерсом і Г. Екхольмом, з прирейнськими провінціями, то щодо двох інших ситуація складніша. Виявилось, що цей посуд має аналогії, як у Західній, Північній Європі, так і на Близькому Сході. Е.О. Симонович схилився до думки Д. Хардена, який вважав, що вони походять із Караніса у Фаюмі (Єгипет). Відзначаючи схожість окремих форм місцевого скляного посуду із західноєвропейськими зразками, він припускав можливість обміну технічною інформацією та переїзд із Сходу на Захід груп ремісників. Це обумовило, на його думку, виробництво окремих форм посуду, притаманних черняхівській

¹ До трьох інших належали — точнодатовані пам'ятки, комплекси з монетами та з керамікою типу *terra sigillata*.

² Необхідно зазначити, що в подальшому типологія Х.-Й. Еггерса зазнала певних коректив (Див.: Lund-Hansen 1987, Stawiarska 1999).

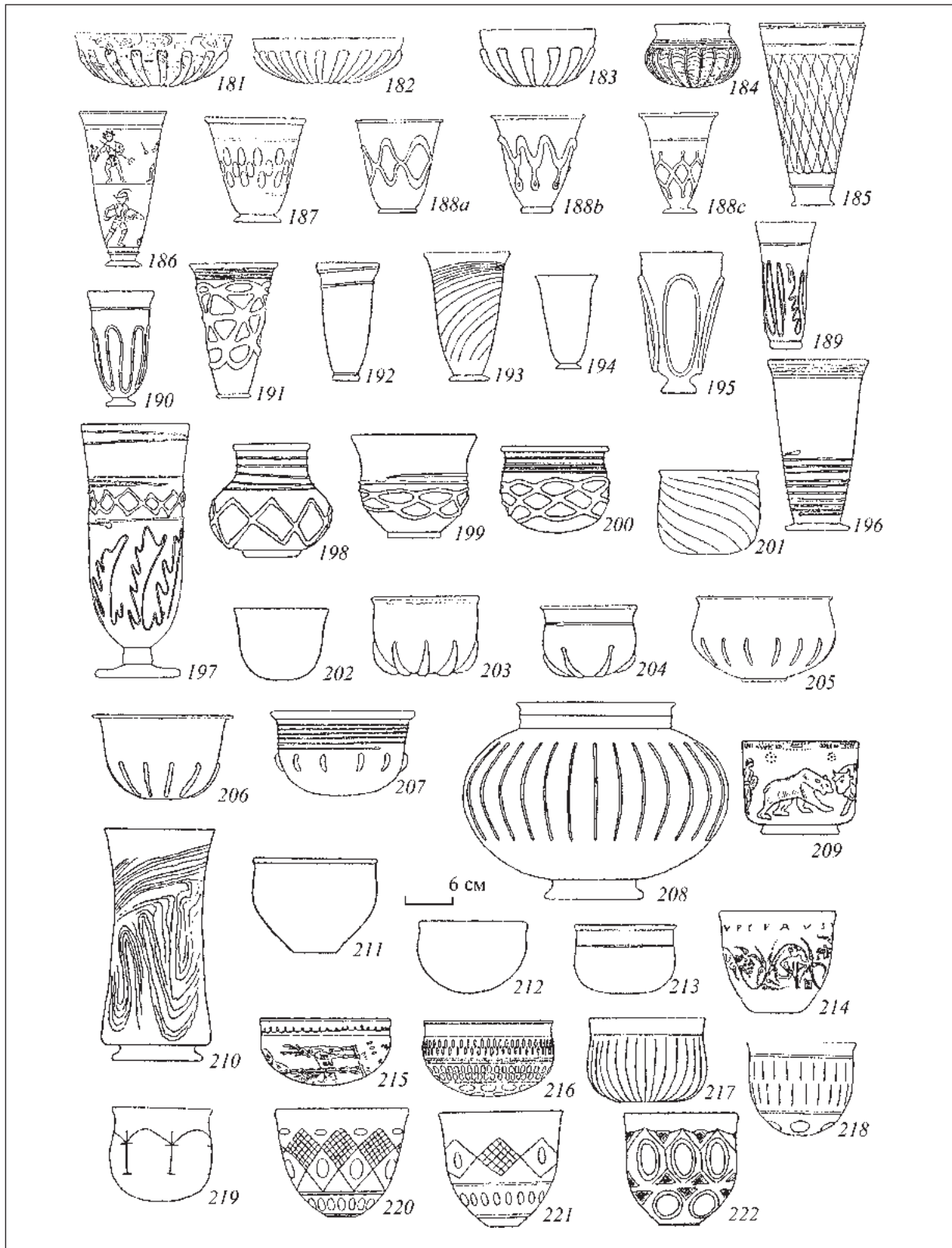

Рис. 1. Типологія римського скляного посуду. За Х-Й. Еггерсом, типи 181–222

культури, в провінційно-римських майстернях (Сымонович 1957, с. 28). Щодо шляхів надходження скляного імпорту із Заходу на наші території, то Е.О. Симонович акцентував увагу

на південно-західному напрямку через провінції Мезію, Дакію та Панонію, звідки, як показав В.В. Кропоткін, також надходила основна маса римських монет (Сымонович 1957, с. 29).

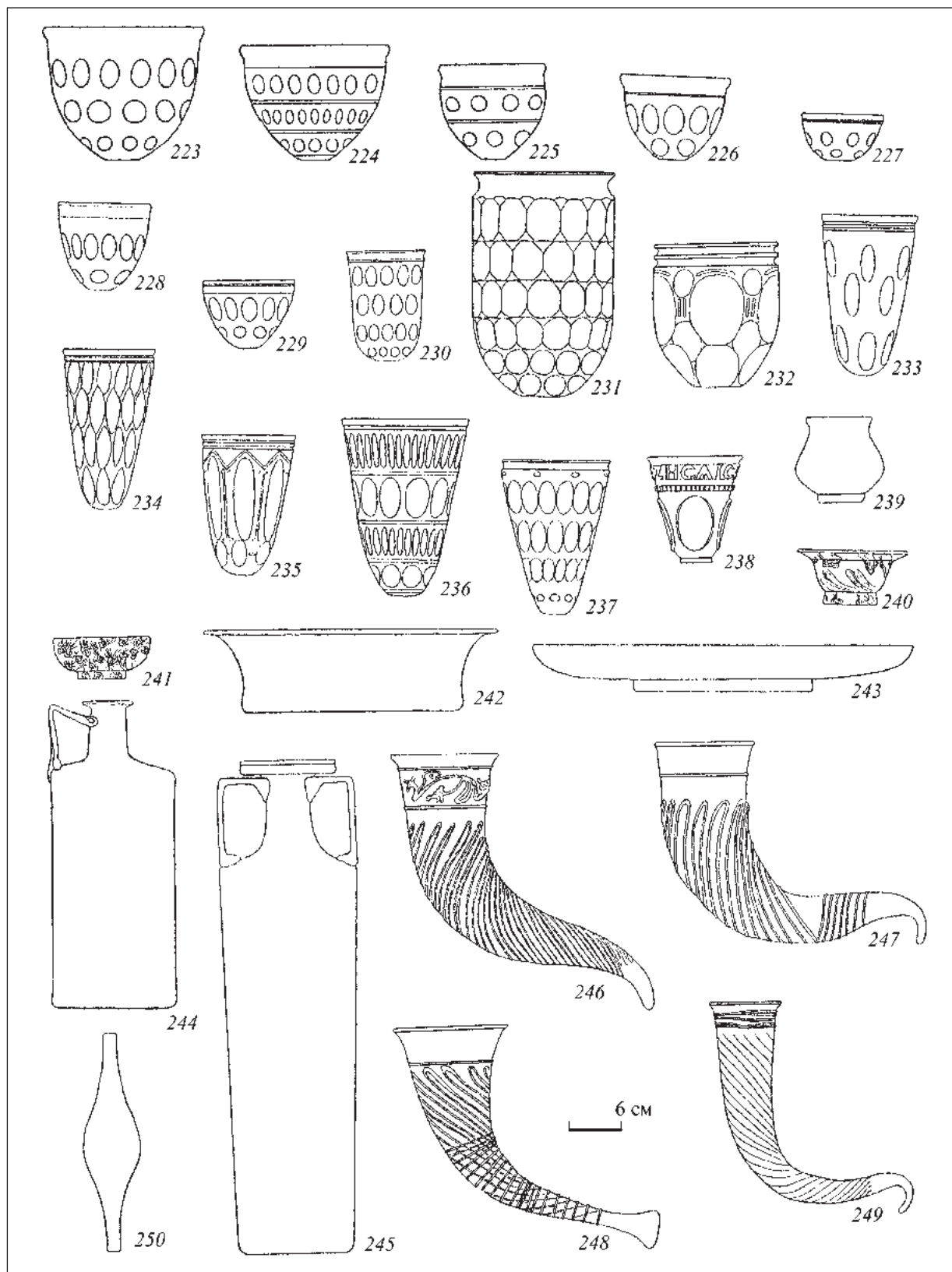

Рис. 2. Типологія римського скляного посуду. За Х.-Й. Еггерсом, типи 223—250

Для датування скляного посуду із могильника в Журавці Вільшанській (далі – Журавка), Е.О. Симонович навів для кожної з посудини аналогії та запропонував їх загальну дату в меж-

ах III—IV ст. Автор також спробував порівняти гладкостінні конічні кубки із Журавки, Данилової Балки та Гаврилівки, що були подібні між собою за формою (Симонович 1964, с. 10).

Спираючись на матеріал з Журавки, автор зробив висновок про характер та основні напрямки торговельних шляхів. На зміну причорноморському імпорту, стверджував Е.О. Симонович, з'явилися вироби із західноєвропейських провінційно-римських майстерень³ (Симонович 1964, с. 11–12).

Розширення польових робіт на черняхівських пам'ятках і зростання кількості знахідок скляного посуду вимагало від дослідників певної систематизації та впорядкування здобутого матеріалу. Перші кроки в цьому напрямі зробив В.В. Кропоткін у роботі 1967 р., що супроводжувалася каталогом, де описано 20 переважно цілих форм. Окрім того, дослідником вказано місце його походження, здійснено функціональне визначення на рівні поділу на чаші, блюда та кубки, а для окремих посудин вказано тип за Х.-Й. Еггерсом⁴ (Кропоткін 1967, с. 89–91). Із відкриттям черняхівського склоробного центру в Комарові, а також пізньоантичних центрів у Північному Причорномор'ї (Танаїс, городище Завітне) автор ставить питання про переоцінку поглядів на скляний посуд як повністю імпортований із римських провінцій. Припускається навіть можливість передачі прийомів склоробства черняхівським майстрам римськими військовополоненими в «готських війнах» (Кропоткін 1967, с. 112).

У наступній праці В.В. Кропоткін розвиває попередні думки та суттєво розширює коло джерел. Вчений подає відомості про 62 пункти черняхівської культури на території України по областях із знахідками цілих форм скляного посуду, уламків і зливків оплавленого скла. В переліку вказано місцезнаходження, дата виявлення, короткий опис знахідки, місце зберігання та джерела інформації. Автор опирається на відносну хронологію Центральної та Північної Європи Х.-Й. Еггерса. Місце виробництва та датування вказані у тому разі, коли це можна точно встановити та які були прийняті в спеціальній літературі (Кропоткін 1970, с. 8). Іноді, як у випадку із посудом з Комарова, В.В. Кропоткін наводить аналогії із інших місць. Таким чином, автор намагався охопити всі доступні йому знахідки скляного посуду. Незважаючи на певні недоліки, роботу В.В. Кропоткіна вважають вихідним пунктом на етапі формування джерельної бази для по-

дальшого вивчення різних категорій римських імпортованих речей Південно-Східної Європи.

Як окрема категорія знахідок скляний посуд із пам'яток черняхівської культури при подальшому аналізі вимагав систематизації та типології. Радянські археологи у цьому руслі мали свої напрацювання.

Так у статті Е.О. Симоновича розглянуто скляний посуд з пам'яток черняхівської культури. Усього проаналізовано 53 екземпляри (рис. 3), які вчений розподілив на вісім груп (Симонович 1977). Він розглянув півсферичні та стаканоподібні посудини із напаяними скляними «вічками» (група I, друга половина III–IV ст.), з вертикальними накладними ребрами (група II, починаючи з III ст.), а останні за особливостями форми розподілив на два варіанта (Симонович 1977, с. 179). Група IV включає в себе посуд з напаяними нитками досить різної форми (Журавка, поховання 5; Рудка). Групи III, VI і VII об'єднують кубки із шліфованими площинами. Вони включають різнотиповий посуд за формою та способом фігурного шліфування.

Зокрема, до групи III віднесено півсферичні кубки (Гаврилівка, поховання 82; Переяслав-Хмельницький, поховання 2-1952), декоровані округлими шліфованими площинами та врізаними лініями, що поєднуються в різних мотивах (Симонович 1977, с. 180).

Хронологічно неоднорідними Е.О. Симонович вважав досить численні (6 екз.) «стаканоподібні» кубки групи VI, декоровані елементами на зразок посуду III групи, тобто шліфованими кружками та овалами — Жовнін-Біленкові Бурти, поховання 1; Миколаївка, поховання 1Н; Журавка, поховання 10 та ін. Вони можуть бути двох різновидів: майже циліндричні або з дещо розхиленими назовні стінками, а також більше чи менше видовженими овалами, які мають чіткі шліфовані контури або простежуються на поверхні ледь помітними матовими увігнутостями. Дослідник досить обережно підходив до датування цього масиву знахідок, окреслюючи його кінцем II–IV ст. та вказуючи, що такі особливості форми та декору можуть бути зумовлені більш вужчими хронологічними межами (Симонович 1977, с. 181).

Дослідник деталізував висловлені раніше міркування й щодо тонкостінних конічних кубків, виділених ним у групи V (Журавка, поховання 19) та VIII (Ранжеве, поховання 18; Гаврилівка, поховання 35). Посуд першої із них неорнаментований та має заокруглену ніжку. На відміну від цих приземкуватих куб-

³ З відкриттям виробничого центру в Комарові автор не виключав, що цей імпортований посуд надходив із близьких територій.

⁴ Наприклад, кубок із Більче-Золотого (Eggers 188b)

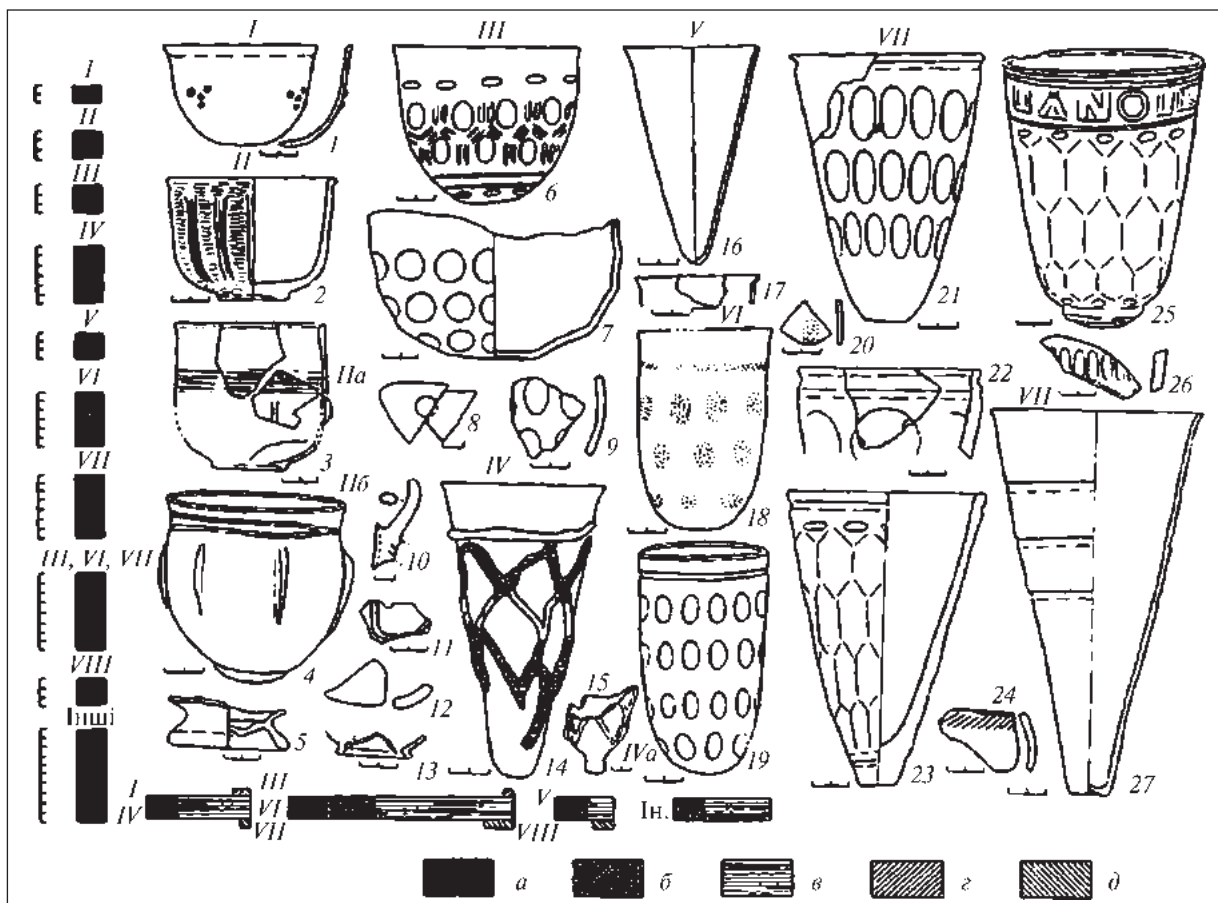

Рис. 3. Типи, кількісний та територіальний розподіл скляного посуду черняхівської культури на території України. За Е.О. Симоновичем

ків, до групи VIII віднесено посуд аналогічної форми, але більший за розміром і з чіткіше позначеною ніжкою, що є пізнішою хронологічною ознакою. Обидві групи посуду Е.О. Симонович вважав одними із найпізніших речей у черняхівській культурі і припускав їх поширення навіть на початку та в першій половині V ст. (Симонович 1977, с. 183). Запропонована класифікація, як зауважила Ю.А. Ліхтер, базувалася на суто формальних ознаках, без належного врахування технології виготовлення посуду та хімічного складу скла (Ліхтер 1985, с. 9).

Г.Б. Федоров та Е.А. Рікман вивчали скляний посуд черняхівської культури з території Пруто-Дністровського межиріччя. Типологія скляних знахідок Г.Б. Федорова ґрунтується на товщині стінок, відповідно до чого посуд поділено на тонко- (0,1–0,2 см) і товстостінний (0,3–0,4 см). За особливостями форми та характером орнаменталії у кожній групі виділено свої типи. Товстостінні кубки відрізняються між собою, головним чином, розміром шліфованих овалів, що покривають тулуб посуду — малі (тип I) або великі (тип II) (Федо-

ров 1960, с. 152–154). Такий дещо спрощений, на нашу думку, формальний підхід до типології скляного посуду не враховує певних важливих особливостей. Зокрема, до типу III віднесено різні за формою та орнаментальними мотивами посудини. Тонкостінні кубки, на думку Г.Б. Федорова, виготовляли в Європі, зокрема в рейнських майстернях, можливо в Комарові, а товстостінні — на території Близького Сходу (Федоров 1960, с. 155).

Ґрунтуючись, як і його попередник, на матеріалах із поховань Молдови (Будешть, Малаешть, Балцати II та ін.)⁵, з яких лише п'ять були цілими, Е.А. Рікман запропонував їх типологію, хронологію та джерела надходження. Для цього залучено паралелі із території України, а також результати спектрального аналізу окремих зразків з Будешть, зроблених Ю.Л. Шаповою.

Вчений підтримує погляди А.Т. Брайчевської та Н.П. Сорокіної щодо західноєвропейського походження такого посуду, переваж-

⁵ Сюди також включено кубок із могильника Фрунзівка.

но зеленкуватого кольору та оздобленого шліфованим орнаментом. Але він не виключав також імпорту з північнопричорноморських склоробних центрів і осередку біля с. Комарів, а також враховуючи своєрідний хімічний склад (домішка свинцю) — наявність місцевого склоробства (Рикман 1972, с. 92). Н.П. Сорокіна звертала увагу на те, що подібні скляні вироби рідкісні в античних містах Північного Причорномор'я та, головним чином, трапляються в Польщі, Східній Пруссії, Скандинавії та Угорщині. Не вдаючись у деталі їх хронології, вона вказує на можливі нерегулярні, з огляду на обмаль наявного матеріалу, зв'язки Боспорського царства із майстернями Західної Європи через посередництво племен черняхівської культури (Сорокіна 1962, с. 234).

Е.А. Рікман, беручи за основу форму посуду, виділяє типи циліндричних і конічних кубків з поділом на різновиди, визначені за орнаментальними мотивами або їх відсутністю (Рікман 1972, с. 94—95).

Особлива типологія скляного посуду пізньоримського часу Європи викладена в об'ємній роботі Г. Рау (Rau 1972, S. 170—196). Вона базується переважно на матеріалах Вісло-Одерського межиріччя кінця III—IV ст. (рис. 4). Хоча, в роботі залучено також матеріал із Скандинавії, Подунав'я та черняхівської культури. Каталог роботи налічує 175 знахідок. Г. Рау не застосовує хронологічну схему Х.-Й. Еггерса та небезпідставно вказує, що вона має бути уточнена для Вільної Германії. Виділення провідних типів скляного посуду, що поєднуються із металевими предметами (напр.: казанки типу Хеммоор) та ін., дає підстави Г. Рау вибудувати послідовність у зміні форм скляного посуду та визначити дату кожного із них. Так, наприклад, із тонкостінними шліфованими чашами часто трапляються казани типу Хеммоор кінця III ст. (близько 300 р.). Натомість вони досить рідко зафіксовані, зокрема головно початком IV ст., разом з чашами із придонними ребрами. Як зазначає Г. Рау, коли з'ясовано цей хронологічний відтинок, тоді з'являються, очевидно, вперше нові форми скляного посуду, а казани типу Хеммоор вже виходять з ужитку.

Такий підхід дослідника уможливив суттєво скоригувати хронологію окремих типів розглянутого матеріалу⁶ (Rau 1972, s. 170—196). Праця Г. Рау є однією з етапних в цьому плані.

⁶ Наприклад, спостереження Г. Рау щодо кубків типу Еггерс/230 або Рау/Ковалк, які до цього часу було

вчений виділяє характерні типи скляного посуду, що об'єднуються в часові горизонти знахідок (Fundhorizonten). До них належать тонкостінні чаші зі шліфованим орнаментом (типу Танаїс, Хімлінгоє 1), прозорі безбарвні чаші з увігнутим денцем (типу Веддервіль, Гродзіск-Калечин, Вілленберг 1180), чаші із придонними ребрами (типу Лясовіци Велькі) та чаші на кільцевому денці (типу Вербковіце, Косанове 38).

Кубки зі шліфами дослідник розподіляє на невисокі посудини півсферичної або близької до неї форми із округлими та овальними фасетками (типу Сакрау II, Ганцков), високі циліндричні кубки із заокругленим денцем та кількома рядами овальних і круглих фасеток (типу Ковалк), а також конічні кубки із вузькими видовженими овалами та «стільниками» (типу Кенігсбрух/Лугії) (Rau 1972, S. 119—128).

Далі, спираючись на поховання з монетами та скляним посудом, запропоновано абсолютне датування певних типів посуду. Зокрема, кінцем III ст. датуються чаші зі шліфованим декором типу Танаїс і Веддервіль. На початку IV ст. поширюються чаші із придонними ребрами та на кільцевому денці (Rau 1972, S. 160—161). Кубки низьких пропорцій із шліфованим декором типу Ганцков-Сакрау II Г. Рау датував другою чвертю IV ст. Комплекси з таким посудом вже не містять казанки типу Хеммоор. Абсолютний час встановлюється на основі комплексу Варпелев-А, який містив ауреус-підвіску Проба, кубок із стільниковим декором IV ст. (Rau 1972, S. 164, 187—188, fig. 82). Кубки типу Ковалк були датовані загалом серединою IV ст. (325—375 рр.). Хоча, дослідник не виключав, що початкові форми з'являються вже на початку IV ст. В подальшому зростає товщина стінок і поліпшується якість нанесення шліфів — кубки з Вестлі, Фойна та Вітково (Rau 1972, S. 131—134, 164). Конічні кубки типу Кенігсбрух/Лугії, на думку Г. Рау, презентують заключний етап пізньоримського часу (близько 375—425 рр.). Початок цього горизонту кубків (друга половина IV ст.) позначає посудина із Нойрупа (Rau 1972, S. 135—136, 166).

Щодо походження товстостінних фасетованих кубків, то Г. Рау припускає можливість передачі та обміну технічною інформацією про виготовлення скляного посуду із території Римської імперії у варварські виробничі осередки. Зокрема, він пропонує шукати по-

прийнято датувати за Х.-Й. Еггерсом досить широко — в межах ступенів C1—D (Eggers 1951, S. 180—181).

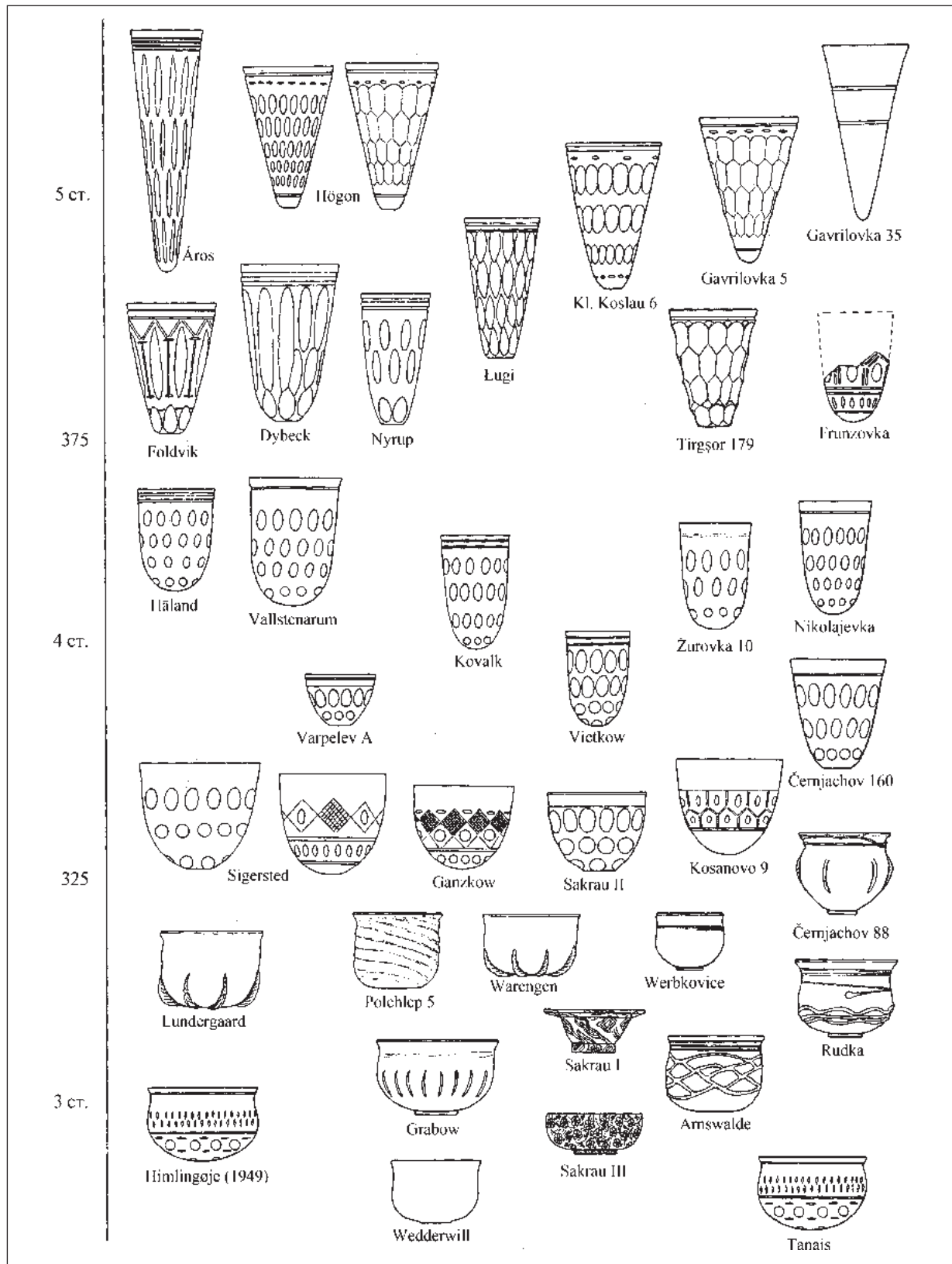

Рис. 4. Типологія скляного посуду пізньоримського часу Вісло—Одерського межиріччя. За Г. Рау

ходження товстостінних фасетованих кубків в ареалі поширення черняхівської культури, оскільки основний масив таких знахідок замикається в Південно-Східній Європі. Крім того

склоробна майстерня в Комарові розташована на території із великими лісовими масивами (Waldhütten), які необхідні для варіння скла (Rau 1972, S. 168—169).

Свої напрацювання він доповнює в іншій статті про пізньоримський посуд з Північної та Східної Європи, де розглядає окремі характерні типи IV — початку V ст. На основі понад 50-и цілих форм і фрагментів, дослідник виділяє та узагальнює посуд типу Варпелев, Ковалк, Лунд, Унтерзібенбрун, Рудка, конічні гладкостінні кубки та ін. (Raу 2008).

Спроба застосувати отримані висновки для опрацювання колекції скляного посуду з розкопок В.Д. Барана біля с. Теремці на середньому Дністрі була реалізована в спільній статті Ю.А. Ліхтер та О.В. Гопкало. Асортимент скляних виробів датовано авторами в межах ступенів S_2 — початку D_2 (Ліхтер, Гопкало 2007, с. 196).

Подібну спробу визначення матеріалів розкопок поселення в Комарові здійснив В.М. Циглик. За матеріалами розкопок М.Ю. Смішка було подано загальний опис стаціонарних об'єктів, пов'язаних з обробкою скла та проаналізовано фрагменти скляного посуду⁷ (Циглик, Мартинюк 1995; Циглик 2006).

Частину матеріалу із досліджень М.Ю. Смішка, а також відновлених у 2012 р. робіт на цій пам'ятці, введена в науковий обіг О.В. Петраускасом. Подані знахідки скляного посуду ілюструють етапи виплавки (переплавки) скла, його обробку та виготовлення посудин (шлаки, напівфабрикати, нитки, джгути для декору, обрізки, виплески скла), а також готові вироби (Петраускас 2014, с. 171—173, рис. 7—9)⁸.

Окремі форми скляного посуду черняхівської культури можуть бути співставлені з типологіями відповідного матеріалу із різних територій імперії, Північного та Південно-Східного Причорномор'я (Isings 1957; Сорокіна 1971, 1979; Varkoczy 1988).

О.В. Петраускас і В.В. Пастернак детально розглянули залишки скляного посуду з могильника Велика Бугаївка (далі—Бугаївка). Досліджено 156 фрагментів і чотири форми різного ступеню збереженості, що датуються ступенями S_2 (кінець) — D_1/D_2 (Петраускас, Пастернак 2003, с. 66). Дослідники поділили скляний посуд пам'ятки за існуючими типологіями Х.-Й. Еггерса, Г. Рау, Е. Штрауме та Н.П. Сорокіної. Кожному із них наведено аналогії із території Західної та Північної Єв-

ропи, Передкавказзя, Криму та пам'яток черняхівської культури. Планіграфія різних типів скляного посуду показала їх певну залежність відповідно до різних обрядових зон могильника (Петраускас, Пастернак 2003, с. 74). Цей матеріал пізніше був доповнений фрагментами скляного посуду із досліджень 2002—2005 рр. та опублікований в монографії за результатами досліджень могильника та поселення біля с. Бугаївка (Петраускас, Шишкін 2013, с. 12, табл. 34—41).

В іншій статті, присвяченій особливостям розвитку трупопокладень із західною орієнтацією в черняхівській культурі, О.В. Петраускас узагальнив дані про чаші типу Еггерс/211-213 (понад 10 знахідок). Дослідник картографував їх поширення та уточнив хронологію побутування (Петраускас, 2009 с. 191—192, рис. 5).

М.Б. Щукін один із перших у низці праць поряд із Й. Вернером (Werner 1988) звернув увагу на особливості поширення шліфованих кубків близьких до типів Еггерс/230, 234—237. Вони переважно сконцентровані по діагоналі від узбережжя Балтійського моря до Чорного — в Данії, Норвегії, Польському Помор'ї та на території черняхівської культури. На підставі цього він висловив припущення, що такий посуд могли виготовляти в різних пунктах варварського світу мандрівні ремісники — вихідці з території Римської імперії (Щукін, Щербак 1986, с. 193; Щукін 2005, с. 180).

Московський дослідник І.О. Гавритухін детально проаналізував скляний посуд фінального етапу черняхівської культури (360/370 — 400/410 рр., ступінь D_1 та початок ступеня D_2) (Гавритухін 1999; 2007; 2011). Джерельна база дослідження налічує понад 20 форм і фрагментів товстостінних кубків означеного часу з території України. В якості аналогій залучено численний матеріал із Молдови, Румунії та скандинавських країн — усього 93 екз. (Гавритухін 1999, с. 62—67).

Конкретним предметом вивчення стали товстостінні конічні кубки світло-зеленого та жовтуватого кольорів, декоровані прошліфованими близькорозміщеними овалами та шестикутниками, що утворюють три—п'ять горизонтальних рядів. На підставі типологій Г. Рау та Е. Штрауме, І.О. Гавритухін запропонував свій типологічний поділ матеріалу. Основними таксонами у нього виступають тип—серія—варіант (рис. 5).

Скляні посудини типів Штрауме/І—V і X з циліндричним, циліндроконічним корпусом або невиділеною ніжкою переважно датують-

⁷ Переважно під технологічним кутом зору — вироби, декоровані шліфуванням, у гарячому стані та ін.

⁸ За нашими підрахунками, з пам'ятки за роки досліджень М.Ю. Смішка, Ю.Л. Шапової та О.В. Петраускаса походить понад 200 типологічно визначених форм скляного посуду

ся «догунським часом» (Гавритухин 1999, с. 48; Gavritukhin 2011, р. 46). Натомість, товстостінні посудини із виділеною придонною частиною розвивалися в напрямі ускладнення профілювання придонної частини (рис. 6). «Архаїчні» зразки із придонною частиною, яка ледь виділена горизонтальним шліфованим жолобком (Канів/к. ш, Велика Бугаївка, поховання 91) датовані ступенем C_3 (середина— третя чверть IV ст.). Інші посудини, на думку І.О. Гавритухіна, датуються «фінальним періодом» черняхівської культури, тобто ступенями D_1 і початком D_2 (Гавритухин 1999; Gavritukhin 2011, р. 48, fig. 4В, 22—24).

Кубки типу Штрауме/VII і VI І.О. Гавритухін розподіляє на тип Хьогом — товстостінні конічні кубки із вузьким денцем і тип Лугії — зрізано-конічні кубки, декоровані щільно поставленими шліфами.

У межах типу Хьогом виділено серію Горошівці (з чітко виділеним масивним денцем). У свою чергу серія поділяється на варіанти Хьогом А із стільниковою орнаментациєю (рис. 5, 1, 2) та Хьогом В із окремо поставленими шліфованими овалами (рис. 5, 3—5). Інші серії цього типу — Лазо, стінки вкриті багатьма невеликими шестикутними шліфами (рис. 5, 6), Лунд, з невиділеним немасивним денцем із трьома—чотирма рядами шестикутних фасеток (рис. 5, 7), Євстхус (рис. 5, 8). Тип Козлукко вирізняється ширшим, сплосченим декоративно виділеним денцем (Gavritukhin 2011, fig. 4В, 19).

Тип Лугії, за І.О. Гавритухіном, поділяється на серії: Лугії — із слабовираженим денцем і «стільниковим» орнаментом, (рис. 5, 14—15); Сетветд, приземкуваті кубки із денцем, виділеним горизонтальними врізаними жолобками, декоровані великими овалами або шестикутниками (рис. 5, 16—18); Бремнес (рис. 5, 19) — кубки, декоровані почерговими рядами широкими і вузькими овалів, що розмежовані між собою горизонтальними лініями (Гавритухин 1999, с. 49—52; Гавритухин 2007, с. 16).

Кубки типу Штрауме/IX дослідник означає як тип Хебнес — товстостінні посудини на ніжці або піддоні, орнаментовані глибокими та великими рядами шліфованих овалів, що накладаються один на одний (рис. 5; 13). Серед масиву посуду іншого типу — Штрауме/VIII — І.О. Гавритухін виділив декілька типів та серій. Це тип Косіно — кубки зрізано-конічної форми на невеликій ніжці-піддоні, декорованими рядом великих, напаяних або вирізаних в стінці, овалів. За особливостями орнаменту виділяються серії: Зальтхаммер з порівняно про-

стими орнаментальними мотивами (рис. 5; 20) і Півоніце із ретельніше виконаними овалами, які супроводжуються також додатковим врізним декором (рис. 5; 21, 22). Інший тип — Малаешть — також поєднує пластичні овали та шліфований декор, проте вирізняється через майже невиділений піддон. Посуд серії Хуча цього типу має приземкуваті пропорції (рис. 5; 23), а кубки серії Апахіда (рис. 5; 24) — великі шліфовані овали зі складним гравірованим декором (Гавритухин 1999, с. 54, 57—58).

Окрім товстостінних конічних кубків, І.О. Гавритухін торкається також вивчення однієї з наймасовіших знахідок — кубки типу Еггерс/230 (за Рау/Ковалк або Штрауме/ІА). Каталог знахідок такого посуду нараховує близько 97 форм з черняхівського ареалу України та приблизно 27 одиниць із суміжних територій (рис. 6).

Поширення кубків типу Ковалк припадає переважно на територію мешкання північних і східних германців, а також західних груп сарматів. Слідом за Й. Вернером і Г. Рау, І.О. Гавритухін зазначає, що це був перший специфічний тип скляного посуду, поширений саме у варварів. Основна маса таких знахідок припадає на ступінь C_3 (320/330—370/380 pp.). Починаючи із другої половини IV ст. їх витісняють товстостінні варіанти кубків типу Ковалк або тип Штрауме/ІВ (Гавритухин 1999, с. 61; Gavritukhin 2011, р. 46).

І.О. Гавритухін вказує на конкретні серії посуду, характерні саме для черняхівських племен — Сетветд (Комарів), Хьогом (Горошівці, поховання 5, Ранжево, поховання 12) і Хебнес, що може свідчити про відносну замкнутість майстерень, орієнтованих на певні групи споживачів їх продукції. Пояснення асинхронності товстостінних конічних кубків у Скандинавії (ступінь D_2) та черняхівській культурі він вбачає в міграції герулів із ареалу черняхівської культури на територію Імперії, а згодом під тиском гунських племен — і на північ, у Скандинавію (Gavritukhin 2011, р. 53—57).

Іншими категоріями скляного посуду, які аналізує І.О. Гавритухін, є посуд із напаяними краплями синього скла та виготовлений із двошарового скла. Щодо перших, автор наводить шість екземплярів з черняхівської культури України та низку знахідок із суміжних варварських територій. Для них за аналогіями виділяється східносередземноморська традиція, аналогії із подунавських, а також північно-причорноморських центрів. Автор пропонує датувати їх «другою половиною IV ст. — почат-

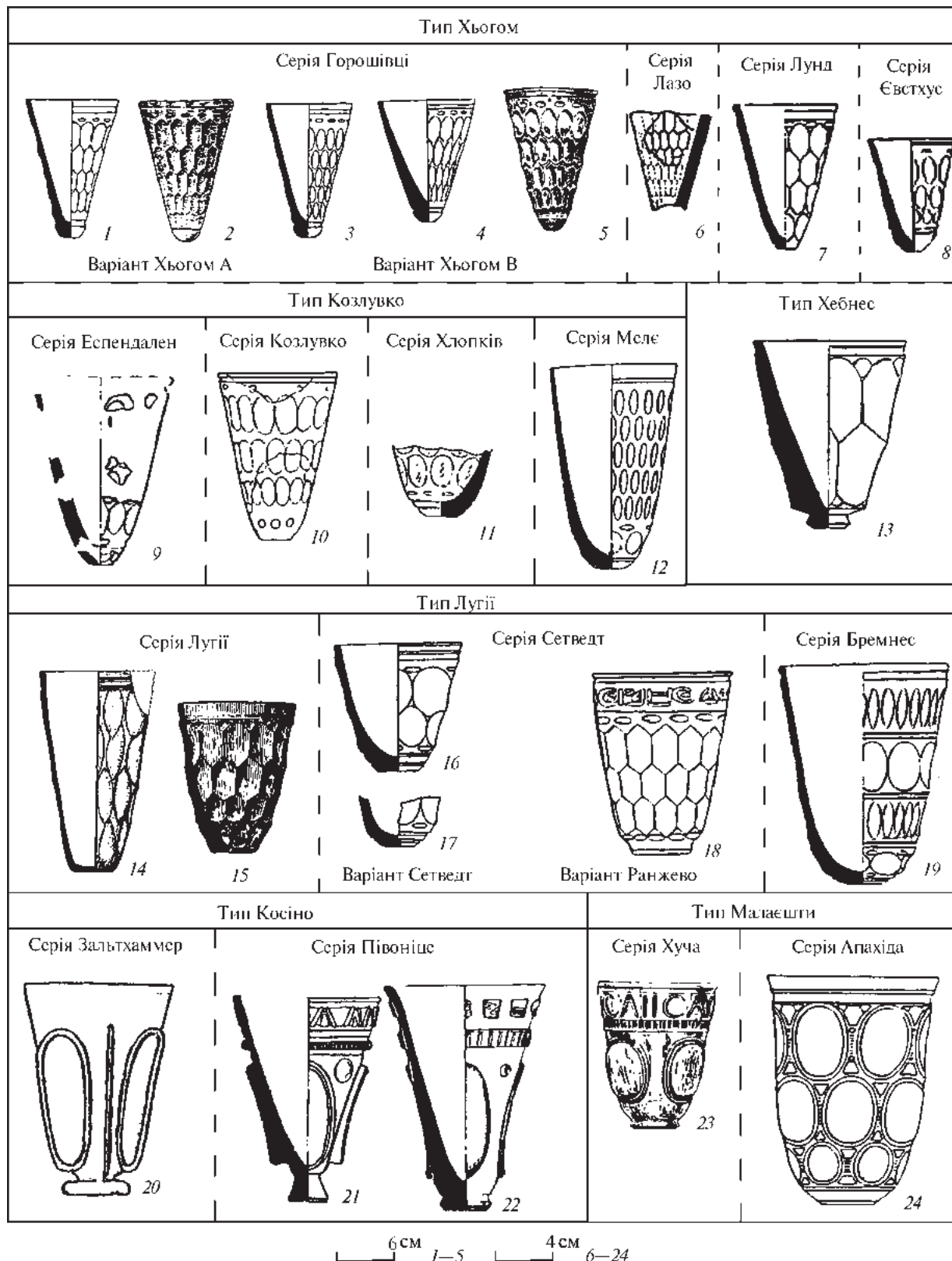

Рис. 5. Типологія товстостінних конічних кубків фіналу черняхівської культури. За І.О. Гавритухінім

ком V ст., хоча відрізок третьої чверті IV ст. ... є досить проблематичний» (Гавритухин 2007, с. 13, рис. 3).

До гунського часу також належить посуд, виготовлений із двошарового скла (чотири

фрагменти з України)⁹. Посуд із вишліфовани-

⁹ Вперше для черняхівської культури виконані в такій традиції кубки були виділені за матеріалами могильника Бугаївка (Петраускас, Пастернак, 2003, с. 70–71).

ми медальйонами (три фрагменти із Дніпровського Лівобережжя) дослідник пов'язує, за аналогіями, із Сасанідським Іраном (Гавритухин 2007, с. 16).

Румунський дослідник І. Іоніца у статті, присвяченій публікації скляної чаші із Якобень, поховання 20 (округ Ясси, Румунія) розглядає подібні їй за формою та способом орнаментування зразки. Дослідник узагальнив дані щодо конкретного типу скляних чаш Еггерс/220—221, або Ганцков/Косанове-9 за Г. Рау (Ionita 1994/1995, р. 151). Територію поширення чаш типу Якобень І. Іоніца умовно поділяє на «східну» зону (Якобень, Косанове, Гаврилівка та ін.), що загалом займає ареал черняхівської культури, та «західну», основні знахідки якої сконцентровані в провінціях Норікум і Паноннія (Саварія, Маутерн-Ост і Поетовіо). Розбіжності між ними археолог вбачає в деталях оздоблення. Так зразкам зі «східних» територій притаманний орнамент у вигляді шестикутників, утворених, здебільшого, парними врізаними лініями, натомість в іншій зоні переважають орнаментальні мотиви із одиничних ліній. Поширені в «східній» зоні скляні чаші (Якобень, Косанове) І. Іоніца датує кінцем ступеня C_2 — початком C_3 (перша третина IV ст.). Датування другою чвертю IV ст. посудин із «західної» зони, запропоноване Г. Рау, він вважає дискусійним, посилаючись на датування Е. Штрауме чаші із Врангстуну із Данії «кінцем C_2 — C_3 » (Ionita 1994/1995, р. 162).

Спостереження румунського археолога були дещо модифіковані І.О. Гавритухінім. Він вважає за доцільне виділяти в хронології черняхівської культури «горизонт Ганцков-Косанове», що датується від епохи Константина I до середини IV ст. (біля 310—350 рр.). Посуд варварського світу, що маркує цей горизонт, слід розглядати спрощеними (дешевими) варіантами розкішно орнаментованих різними шліфованими та гравірованими комбінаціями чаш, поширених від Сирії до Британії (Gavritukhin 2002, р. 115, 117).

О.С. Румянцева опублікувала частину колекції скляного посуду із розкопок М.Ю. Смішка в Комарові. Для аналізу було обрано шліфований посуд (Румянцева 2014). Спираючись на типології Х.-Й. Еггерса, Е. Штрауме, дослідниця систематизувала за декором фрагментований матеріал і для пам'ятки виділила такі групи: кубки або чаші, прикрашені шліфованими овалами та колами (типи Еггерс/223, 230; Штрауме/I, XII—I); конічні кубки з фасетками у формі овалів та шестикутників (типи

Еггерс/237, Штрауме/VII); фрагменти кубків з медальйонами, обрамленими дугами та колами та/або із пластичним декором корпусу та вінець (типи Еггерс/238, Штрауме/VIII); фрагменти із шліфованими лініями, колами та овалами, що утворюють геометричні композиції; фрагменти конічних кубків з лінійним орнаментом (тип Рау/Гаврилівка 35); фрагменти посуду з глибокими шліфованими овалами та колами.

До кожної групи О.С. Рум'янцева наведе аналогії із різних територій Європи та прийняті для них датування. Загалом, як вона зазначає, скляний посуд на поселенні маркує центральноевропейські ступені кінець C_2 — D_1 (рубіж III—IV ст. — початок V ст.). Щодо місцевого виготовлення усієї категорії посуду, то О.С. Рум'янцева залишає це питання відкритим. З одного боку, вона вказує на недостатню вивченість і труднощі фіксації під час археологічних досліджень ознак, які б свідчили про виготовлення шліфованого посуду в техніці пресування у форму. З іншого зазначає неоднорідність декорування наявних фрагментів, що може вказувати на продукцію різних майстерень (Румянцева 2014, с. 413).

Скляний посуд черняхівської культури також був використаний у працях сучасних західних археологів Е. Штрауме, У. Лунд-Хансен, Г. Гомолка-Фухс, Т. Став'ярської, А. Коковського та ін.

Ґрунтовна монографія норвежської дослідниці Е. Штрауме в основній частині включає типологію шліфованого скляного посуду із території скандинавських країн IV—V ст. (більшість знахідок вкладається в межі ступенів C_3 — D_1 місцевої системи хронології), що вважається одним із класичних прикладів у дослідженнях такого зразка. На основі широкого джерельного матеріалу (понад 150 пунктів) із Скандинавії, Центральної та Східної Європи вона поділила скляні кубки на 10 типів. В свою чергу за особливостями оформлення декору типи поділено на окремі серії та варіанти (рис. 7).

Таким чином, типи посуду I—V і X мають циліндричну або зрізано-конічну форму корпусу та декоровані двома—чотирма рядами вільнорозміщених шліфованих овалів, що можуть іноді комбінуватися з вертикальними чи горизонтальними вузькими жолобками (Straume 1987, р. 28—35). Типи VI—IX представлені товстостінними конічними кубками із виділеним денцем або на ніжці-піддоні. Вони декоровані різними комбінаціями шліфованих овалів,

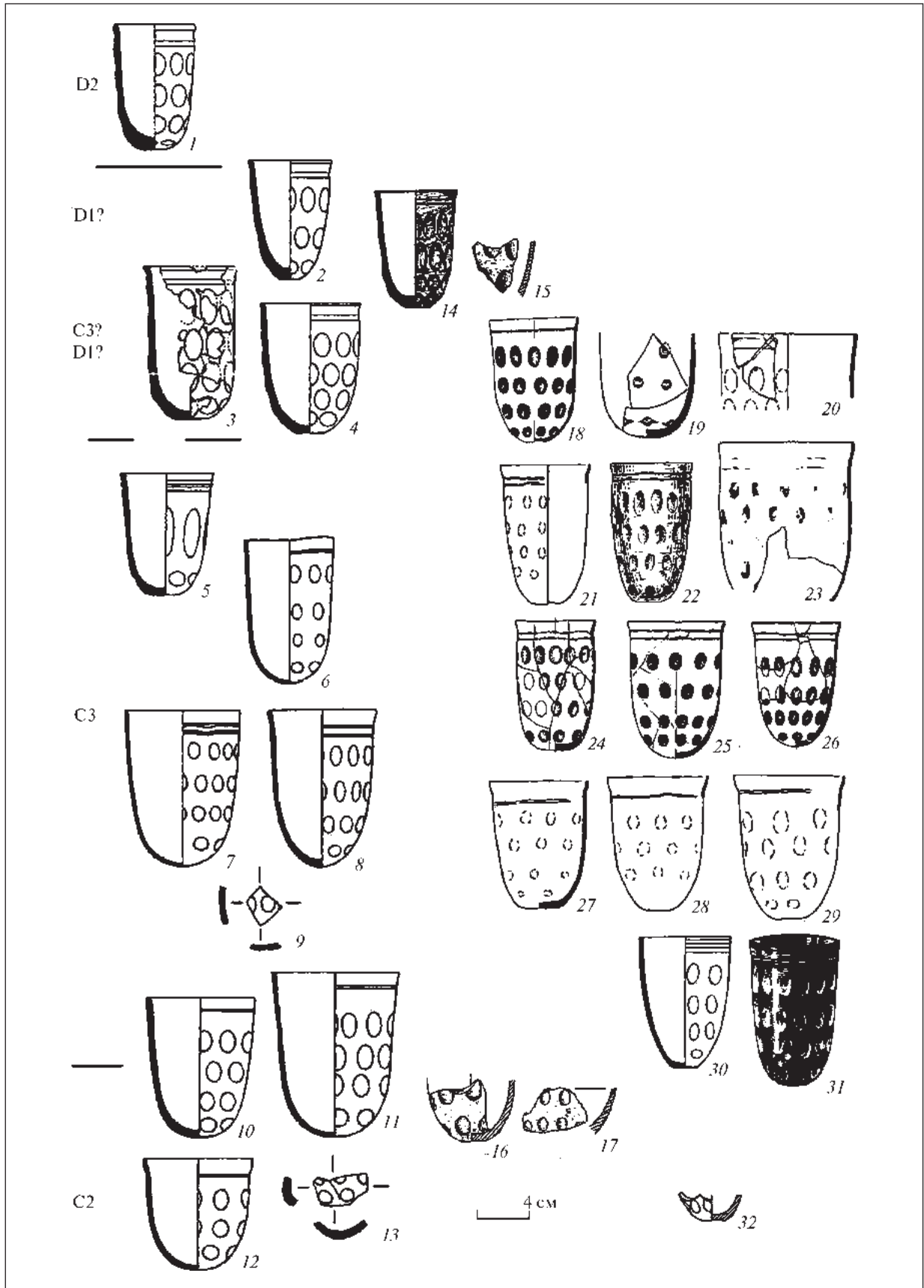

Рис. 6. Хронологія кубків типу Ковалк і подібного до них посуду на території черняхівської культури, Скандинавії, Польщі та Криму. За І.О. Гавритухіним

шестикутників, врізаних елементів, напаяних і шліфованих «медальйонів» та ін. (Straume 1987, p. 35—41). Нарешті, Е. Штрауме виділяє також дві підгрупи чаш: першу, що включає типи Еггерс/223, 226, 228, а також другу, представлену типами Еггерс/220—221 (Straume 1987, p. 42—43).

У. Лунд-Хансен у роботі, присвяченій римському імпорту на півночі Європи, узагальнює типологічні та хронологічні дані щодо наявного тут скляного посуду. Дотримуючись типології Х.-Й. Еггерса, вона водночас вводить до обігу і низку нових типів, таких як Несбі, Моллегардсмаркен та ін. (Lund-Hansen 1987, p. 107, 111).

Німецька дослідниця Г. Гомолка-Фухс розглянула скляний посуд культури Синтанадде-Муреш (територія Румунії та Республіки Молдова), де із 60 пунктів походить близько 500 фрагментів посуду (Gomolka-Fuchs 1999, S. 129). Це фрагменти тонкостінних чаш на кільцевому піддоні, із ребрами на корпусі, фасетованих чаш, низьких кубків із стільниковим орнаментом, конічних кубків із накладним «нитчастим» орнаментом, кубків типу Рау/Ковалк, Штрауме/VII, IX та ін.

Відома польська дослідниця Т. Став'ярська в монографії аналізує скляний посуд римського часу із Польщі, звідки походить, за її даними, понад 200 фрагментів посуду. Вони систематизовані дослідницею за такими критеріями, як техніка виконання, методи та мотиви декорування, формально-функціональний поділ, товщина стінок та ін. Використовується типологія Х.-Й. Еггерса, яка доповнена новими типами. У підсумку, Т. Став'ярська виділила для ступенів B_1 — D_1 такі групи посуду, як приміром для пізньоримського часу, посуд з «оптичним» орнаментом (типи Еггерс/193, 201, 239), тонкостінні чаші, декоровані холодним способом (типи Еггерс/213, 216), посуд, оздоблений гарячим способом сіткою накладних ниток (типи Еггерс/191, 1999, 200) та ін. Для ступенів C_{1b} — D_1 — це 16 груп посуду (Stawiarska 1999, s. 117—162).

А. Коковський на початку 1990-х рр. спробував узагальнити матеріали склоробної майстерні в Комарові. Дослідник виділив два основних типи посуду, які відповідають виділеним тут раніше Ю.Л. Шаповою групам скла. Наводячи аналогії з інших пунктів черняхівської культури (Фрунзівка, Гаврилівка, Косанове) А. Коковський акцентує увагу на паралелях з аналогічним численним матеріалом з пам'яток масломенчської групи вельбарської культури.

Він навіть припускає, що склоробна майстерня в Комарові була започаткована, головним чином, через підвищений попит на скляний посуд у варварського населення вельбарської культури, зокрема на території Грубешовської улоговини (Kokowski 1991, s. 214—215).

Одним із перших, хто порушив питання про особливості виробництва скляного посуду (сировина, обробка, інструментарій, хімічний склад) був Г. Рау (1972). Однак, ця проблема активно почала обговорюватися ще із часу дослідження склоробного осередку в Комарові, тобто з початку 1960-х рр. Саме із цього часу, на нашу думку, можна вести мову про *технологічний підхід до вивчення склоробного ремесла в черняхівській культурі*. Представниками цього напряму в 1960—1970-х рр. були М.А. Безбородов та Ю.Л. Шапова. Пізніше цією проблематикою займалися Ю.А. Ліхтер та О.С. Румянцева.

На підставі хімічного складу скла з Комарова М.А. Безбородов дійшов висновку, що виготовлений тут посуд належить до одного хімічного типу — натрієво-кальцієво-силікатного скла, який подібний до пізньоантичного (Безбородов 1964, с. 84—85).

Ю.Л. Шапова також вивчила хіміко-технологічні особливості скла за матеріалами розкопок М.Ю. Смішка. За хімічним аналізом вона встановила склад сировини для варіння скла та в якій пропорції змішувались основні компоненти. Наприклад, якщо $Na_2O : K_2O$ більше 13, то як лужну сировину склороби використовували натуральну соду, якщо ж $3 > Na_2O : K_2O < 13$, тоді маємо справу із золою. Також Ю.Л. Шапова запропонувала характеризувати давнє скло за різними рецептурними нормами (RN). Наявність таких рецептів пов'язана з різними традиціями скловаріння (Шапова 1977, с. 100).

На думку Ю.Л. Шапової скляний посуд в Комарові має різну рецептурну норму, що обумовлено використанням різної сировини. Деякі дані свідчать про місцеве виготовлення частини скла за провінційно-римською традицією ($RN = 2,5 \pm 0,25$). Серед підданих хімічному аналізу зразків також є імпорт з іншою рецептурною нормою — з територій, пов'язаних із столично-римською та європейською провінційно-римською школами скловаріння (Шапова 1978, с. 233).

Хімічний тип, рецептурна норма, марганець як основний знебарвлювач і технологія виготовлення скла дозволили Ю. Шаповій виділити дві групи посуду із характерними ознаками.

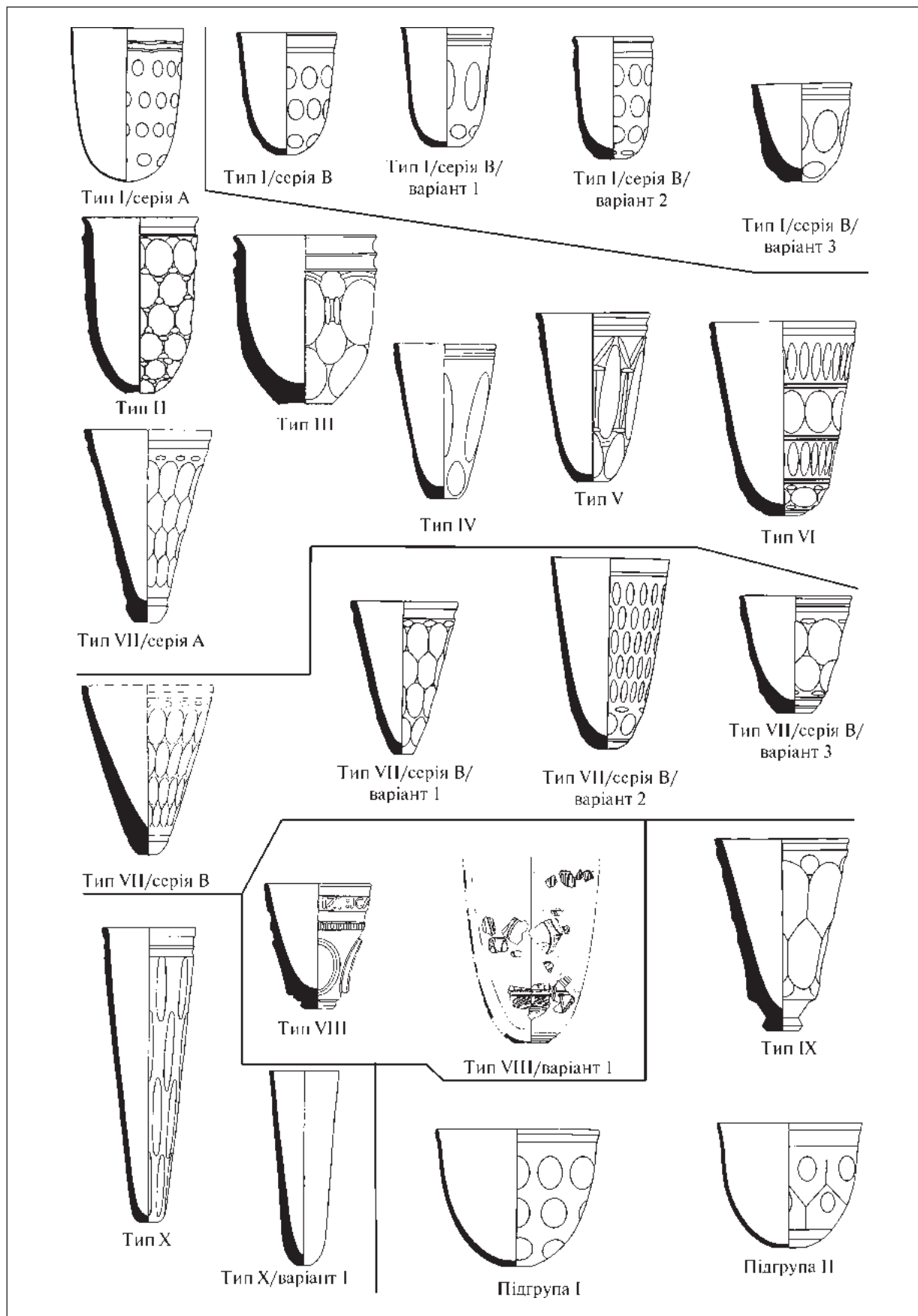

Рис. 7. Типи посуду із шліфованим декором з території Скандинавії III—V ст. За Е. Штрауме

У першу групу ввійшов безбарвний тонкостінний посуд, видутий «натихо» в гладкостінну або з канелюрами форму, посуд, без декору або декорований гарячим способом. На поселенні наявні відходи, виробничий брак (обрізки, уламки, каплі, уламки напаяних ниток), інструмент і характерні форми для видування. Отже, такий посуд могли виготовляти на місці. Склороби, зважаючи на технічні умови функціонування подібних до комарівської скловарних печей у Криму (Альма-Кермень) та околицях м. Хайфа (Ізраїль), а також історичну ситуацію, на думку Ю.Л. Шапової, працювали в другій половині — третій чверті III ст. (Шапова 1978, с. 241).

Натомість товстостінний посуд із шліфованим декором виділяється дослідницею в іншу групу, беззаперечні сліди виготовлення якого в Комарові не зафіксовано. Через це такий посуд слід вважати довізним. Номенклатура цих виробів значно ширша, ніж місцевого посуду (Шапова 1978, с. 240, рис. 2).

Одним із небагатьох дослідників, що спеціально займаються вивченням скла черняхівської культури, зокрема й посуду, є Ю.А. Ліхтер. Цій тематиці присвячена її кандидатська дисертація, а також декілька статей. Впорядкована дослідницею джерельна база скляного посуду черняхівської культури була найгрунтовнішою на кінець 1980-х — початок 90-х рр. і залишається нині однією із основних для подальшої роботи із цим матеріалом. До неї було включено 175 цілих скляних посудин і фрагменти із усієї території черняхівської культури (Ліхтер 1988, с. 2). Дослідниця картографувала посуд з шліфованим і накладним однотонним декором в ареалі черняхівської культури. Посуд з накладним поліхромним орнаментом трапився лише в чотирьох пунктах (Ліхтер 1985, с. 13, карта 3).

В основу запропонованої дослідницею класифікації покладено хіміко-технологічні ознаки, натомість формальні риси виступають як вторинні. Ю.А. Ліхтер також залишає осторонь своєї уваги питання хронології скляного посуду (Ліхтер 1988, с. 1, 5). Черняхівський скляний посуд вона поділяє за такими морфологічними ознаками: а) співвідношення діаметра вінець і денця (відкритий та закритий посуд), співвідношення діаметра вінець і висоти (високі — кубки, низькі — чаші); б) останні за наявністю окремих конструктивних елементів поділяються, наприклад, на кубки із еліпсоподібним зрізаним тулубом без піддона, чаші із конічним тулубом без піддона та ін.; в) декор

поділяється на випуклий, увігнутий і випуклоувігнутий; г) шкала кольорів виробів розпадається на 21 тон, що дозволяє враховувати усі особливості наявного матеріалу.

За наявними технологічними ознаками Ю.А. Ліхтер виділяє 13 схем виготовлення основи виробу та нанесення декору, наприклад, пресування у форму, декорування холодним способом або видування у форму без декору та ін. (Ліхтер 1988, с. 6—10; 1998, с. 43—47).

Виходячи із тези про вузьку спеціалізацію в цьому ремеслі дослідниця виділяє серед скляних виробів продукцію майстерень різної форми організації виробництва. До майстерень з двоступеневим поділом праці між склоробом, який варив скло, та шліфувальником належать видуті або пресовані вироби, декоровані холодним способом або додатковим холодним формуванням (Ліхтер 1998, с. 48, 50, рис. 7). Вони належать державним майстерням з високими прибутками, що розміщувалися в Римі, а також інших великих містах імперії — Кельні, Майнці та ін.

Інший тип, за Ю.А. Ліхтер, — одноступеневої форми організації виробництва, пов'язаний з виготовленням скляного посуду, майстерень — це гутна майстерня (наприклад, як у Комарові), в якій виріб виготовляється та декорується неподалік склоплавильної печі. Тут основним технологічним моментом є декорування посуду гарячим способом — накладання ниток, крапель, вдавлення, та ін. Такий посуд міг виготовлятися на території Італії або в європейських провінціях Римської імперії (Ліхтер 1998, с. 49—50, рис. 8).

Нині одним із головних представників техніко-технологічного підходу у вивченні черняхівського скляного посуду є О.С. Рум'янцева. У низці публікацій вона розглядає під новим кутом черняхівські матеріали (зокрема Комарів), а також окремі склоробні пункти Північного Причорномор'я (Альма-Кермень, Херсонес, Ільч на Тамані та ін.), пов'язані з організацією склоробного ремесла (Рум'янцева 2010; 2014).

За результатами вивчення склоробних центрів Близького Сходу та Північної Африки, майстерень Західної Європи О.С. Рум'янцева розглядає два різновиди склоробних виробничих комплексів, у яких виробничий цикл був поділений на низку етапів. Перший із них — власне скловаріння з піску та лужної сировини — представлений залишками великих (2 × 4—6 м) плавильних прямокутних печей, в яких виготовляли скляну плиту вагою 8—12 т. Надалі плиту розбивали на шматки-напівфабрикати і

транспортували в інші регіони. В цих первинних майстернях, які зафіксовані на території сучасного Єгипту та на сирійсько-палестинському узбережжі, відсутні ознаки виготовлення готових виробів — відходи виробництва, бракований посуд, інструменти та ін. (Румянцева 2010, с. 71—72; 2011, с. 87—89). Вторинні склоробні печі пов'язані власне із обробкою скла — виробництвом посуду із скляних напівфабрикатів. До них, на думку О.С. Рум'янцевої, належать більшість відомих європейських майстерень, розташованих на території імперії або в зоні її впливу. Вони округлої в плані форми, невеликих розмірів (1—2 м в діаметрі) та супроводжуються численними відходами виробництва. Сюди слід зараховувати, на її думку, і склоробний комплекс у Комарові на Середньому Дністрі (Румянцева 2010, с. 73; 2011, с. 89—91).

На підставі наявності в Комарові склоплавильної печі, інструментарію, відходів, а також проаналізувавши хімічний склад скла, О.С. Рум'янцева по-новому оцінює сировинну базу цього комплексу та особливості організації виробництва. За сировину, яку використовували місцеві майстри, слугувало бите скло та шматки напівфабрикатів. Особливості так зв. «ковпачків» безбарвного, зелено-голубого та оливкового кольору вказують на виробництво відкритого невеликого посуду (Румянцева 2014а, с. 188—189, 193). Загалом усе скло зварене на основі природної соди. Хімічний аналіз привізних напівфабрикатів свідчить про те, що вони виготовлені на основі різного піску та містять різні знебарвлювачі, тобто походять з різних територій (Румянцева 2014а, с. 192).

Питання, пов'язані із скляним посудом як показником соціального статусу його власників, почали висвітлюватися дослідниками порівняно недавно. Так О.В. Гопкало, спираючись на висновки Ф. Бірбрауера, Н.М. Кравченко, а також власні дослідження, вказує на те, що скляний кубок є показником поховань осіб високого соціального статусу (Гопкало 2011, с. 71—72; 2014, с. 32). Б.В. Магомедов, за матеріалами із Ранжевого, Журавки і Данилової Балки зазначає, що одним із найголовніших елементів поховального сервізу був скляний келих (Магомедов 2003, с. 83—87).

Висновки

В історії вивчення скляного посуду черняхівської культури на території України можливо виділяти три періоди. Перший період: кінець XIX ст. — початок Другої світової війни; дру-

гий — 1950—1980-ті рр.; третій — 1980 — і до сьогодні.

Протягом першого періоду відбулось попереднє нагромадження матеріалу без певної систематизації та висловлені окремі міркування щодо його походження та потрапляння на місцеву територію.

Характерною ознакою другого періоду є поява широкого кола джерелознавчих публікацій каталогами та зведеннями скляних знахідок із черняхівської культури (В.В. Кропоткін). Поряд з численними суто джерелознавчими публікаціями почали публікуватися праці аналітичного характеру (Е.О. Симонович). З'являються перші узагальнення щодо виникнення, поширення та потрапляння скляного посуду на нашу територію. Із часу відкриття склоробної майстерні в Комарові можна виокремити техніко-технологічний підхід до вивчення скляного посуду (М.А. Безбородов, Ю.Л. Шапова).

Основною метою третього періоду вивчення скляного посуду є намагання детальніше розкрити всі його інформаційні можливості. Сучасні дослідники у своїх побудовах, аналізуючи певні типи посудин та їх хронологію, звісно, звертаються до аналогій з інших територій. Проте, також намагаються опиратися на кореляцію інвентарю з місцевих поховальних комплексів (І. Юніца, О.В. Петраускас). Окремий напрям, який активно розробляється останнім часом, пов'язаний із хіміко-технологічним аналізом — накопичення зразків та введення їх до загальноєвропейського банку (О.С. Рум'янцева, Ю.А. Ліхтер). Також слід наголосити на започаткованому цілеспрямованому вивченні археологічних пам'яток, пов'язаних із виробництвом скла в черняхівській культурі (поселення Комарів).

Таким чином, аналіз попередніх робіт дозволяє окреслити напрями, які потребують подальшого вивчення. Провідне місце посідає детальний аналіз матеріалу, його комплексне дослідження, умови виробництва та поширення, врахування типологічних особливостей і хронологічного розвитку на основі місцевих джерел. Критичне ставлення до «зовнішніх» типологій вимагає власних досліджень і впорядкування наявного матеріалу з урахуванням джерельної бази території нашого дослідження. На жаль, зараз відсутній базовий каталог знахідок із території України (на кшталт зведення Т. Став'ярської для Польщі, Е. Штрауме чи У. Лунд-Хансен для скандинавських країн), що давав би можливість провести спеціальну узагальнюючу роботу по черняхівському склу.

Це стосується і таких важливих питань як то: чи весь посуд імпортований ззовні варварських земель?, чи якусь його частину виготовляли на місці, зокрема в комарівському виробничому центрі. Також недостатньо висвітленими залишаються етапи самого склоробного процесу. Однією із найважливіших проблем у вивченні скляного посуду, на нашу думку, є його роль як хроноіндикатора. Традиційно, при цьому слід застосовувати стратиграфічний, типологічний, картографічний, кореляційний методи,

«з урахуванням конкретних умов та коректній інтерпретації отриманих результатів» (Гопкало 2008, с. 113). Напрацювання в цьому напрямі вже в тій чи іншій мірі проведені для окремих категорій речей черняхівської культури (Гороховский 1988; Шишкин 1999, 2002; Гороховский, Гопкало 2004; Гопкало 2008; Петраускас, Синица 2010 та ін.). Вимагають уточнення датування різних типів скляного посуду, зокрема товстостінних орнаментованих та гладкостінних конічних кубків та ін.

- Абашина Н.С. Першопочатки досліджень полів поховань в Україні // Археологія. — 1999. — № 4. — С. 12—23.
- Безбородов М.А. Исследование стекол из стеклоделательной мастерской III—IV вв. у с. Комаров // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. — 1964. — Вип. 5. — С. 81—85.
- Брайчевская А.Т. Отделение ремесла от земледелия и развитие торговли в раннеантском обществе // Рукопис дисс. ... канд. истор. наук. — К., 1951 // НА ІА НАНУ — Ф. 12. — № 336.
- Гавритухин И.О. Хронологические индикаторы финала черняховской культуры. 1. Толстостенные кубки со шлифованой и пластической орнаментацией: конические и с выделенной ножкой (Eggers 236—238; Straume VI—IX) // Сто лет черняховской культуре. — К., 1999. — С. 48—87.
- Гавритухин И.О. Днепровское лесостепное Левобережье. Финал черняховской культуры // Восточная Европа в середине I тысячелетия н. э. — М., 2007. — С. 9—71.
- Гопкало О.В. Бусы и подвески черняховской культуры. — К., 2008.
- Гопкало О.В. Относительная хронология мужских погребений черняховской культуры. К постановке проблемы // Черняхівська культура: матеріали досліджень. — Луцьк; Київ, 2011. — ОІУМ 1. — С. 66—96.
- Гопкало О.В. Аксессуары костюма как показатель социальной стратификации (на основе погребений черняховской культуры) // Черняхівська культура; до 120-річчя від дні народження В.П. Петрова. — К., 2014.
- Гороховский Е.Л. Хронология черняховских могильников Лесостепной Украины // Тр. V Международного конгресса археологов-славистов. — К. — 1988. — Т. 4. — С. 34—46.
- Гороховский Е.Л., Гопкало О.В. Фибулы VII группы О. Альмгрена в ареале черняховской культуры // Археологія давніх слов'ян. — К., 2004. — С. 103—130.
- Кропоткин В.В. Экономические связи Восточной Европы в I тыс. н. э. — М., 1967.
- Кропоткин В.В. Римские импортные изделия в Восточной Европе (II в. до н. э. — V в. н. э.). — М., 1970. — САИ. — Вып. Д1—27
- Лихтер Ю.А. Распространение стеклянных изделий на памятниках черняховской культуры // Социально-экономические и политические проблемы истории народов СССР. — М., 1985. — С. 6—22.
- Лихтер Ю.А. Стекло черняховской культуры. — Автореферат дисс. ... канд. истор. наук. — М., 1988.
- Лихтер Ю.А. Стекло черняховской культуры // РА. — 1998. — № 2. — С. 41—53.
- Лихтер Ю.А., Гопкало О.В. Скляний посуд з поселення Теремці // Зб. наукових праць науково-дослідного інституту українознавства. — 2007. — Т. XV. — С. 188—196.
- Магомедов Б.В. Потойбічний бенкет у поховальному обряді черняхівської культури // Старожитності I тисячоліття нашої ери на території України. — К., 2003. — С. 83—88.
- Петраускас О.В. Час появи та деякі особливості розвитку трупопокладень із західною орієнтацією в черняхівській культурі // Ostrogotica. Археологія Центральної і Восточної Європи позднеримського часу і Епохи Великого переселення народів. — Харків, 2009. — С. 186—215.
- Петраускас О.В. Деякі підсумки досліджень комплексу пам'яток пізньоримського часу біля с. Комарів // К., 2014. — ОІУМ 4. — С. 165—183.
- Петраускас О.В., Пастернак В.В. Скляні посудини могильника черняхівської культури Велика Бугаївка в Середньому Подніпрров'ї // Археологія. — 2003. — № 4. — С. 65—76.
- Петраускас О.В., Синица Е.В. Фибулы «шиткового типа» черняховской культуры // Германия—Сарматия. — Вып. 2. — Калининград—Курск. — 2010. — С. 113—132.
- Петраускас О.В., Шишкин Р.Г. Могильник и поселение черняховской культуры у с. Великая Бугаевка (археологический источник) // К., 2013. — ОІУМ 2.
- Рикман Э.А. Вопрос датировки импортных вещей в памятниках племен черняховской культуры Днестровско-Прутского междуречья // СА. — 1972. — № 4. — С. 84—101.
- Румянцева О.С. Свидетельства стеклоделия в черноморском регионе и на Днестре в свете новых данных // Черня-

- хівська культура. Актуальні проблеми досліджень (до 40-річчя археологічної експедиції НПУ ім. М.П. Драгоманова) // Тези доп. на Міжнар. наук. конф. — К., 2010. — С. 71—75.
- Румянцева О.С.* Стеклоделательное производство в римское время и эпоху раннего средневековья: источники, факты, гипотезы // РА. — 2011. — № 3. — С. 86—97.
- Румянцева О.С.* Стекольная мастерская в Комарове: характер и особенности производственного комплекса // К., — 2014. — ОІUM 4. — С. 184—196.
- Румянцева О.С.* Стекланне посуде со шлифованым декором и хронология поселения Комаров // Раннеславянский мир. — 2014а. — Вып. 15. — С. 401—435.
- Сміленко А.Т.* Про деякі датуючі речі полів поховань // Археологія. — 1952. — № 6. — С. 51—73.
- Сымонович Э.А.* Стекланная посуда середины I тыс. н. э. с Нижнего Днепра // КСИИМК. — 1957. — Вып. 69. — С. 22—30.
- Сымонович Э.А.* Стекланне кубки из Журавки // КСИА. — 1964. — Вып. 102. — С. 8—12.
- Сымонович Э.А.* Стекланная посуда из поднепровско-причерноморских памятников черняховской культуры // СА. — 1977. — № 1. — С. 176—187.
- Сорокина Н.П.* Стекло из раскопок Пантикапея 1945—1959 гг. // МИА. — 1962. — Вып. 103. — С. 210—236.
- Сорокина Н.П.* О стекланных сосудах с каплями синего стекла из Причерноморья // СА. — 1971. — № 4. — С. 85—101.
- Сорокина Н.П.* Стекланне посуде IV—V вв. и хронология Цебельдинских могильников // КСИА. — 1979. — № 158. — С. 57—67.
- Тиханова М.А.* Из материалов Дубоссарского отряда Молдавской экспедиции (памятники культуры полей погребений) // КСИИМК. — 1955. — Вып. 57. — С. 92—99.
- Федоров Г.Б.* Население Прутско-Днестровского междуречья // МИА. — 1960 — Вып. 89. — С. 57—172.
- Цигилик В.М.* До питання зародження скляного виробництва на Прикарпатті // Матеріали та дослідження з археології Прикарпаття і Волині. — 2006. — Вип. 10. — С. 100—106.
- Цигилик В.М., Мартинюк С.В.* Скляне виробництво на поселенні III—IV ст. н. е. біля с. Комарів // Скло в Україні. Історія та сучасність. Мат. наук. конф. — Львів, 1995. — С. 7—19.
- Шаров О.В.* «Короткая» и «длинная» археология: кто прав? // Liber Archaeologicae. Сб. статей, посвященный 60-летию Б.А. Раева. — Краснодар; Ростов-на-Дону, 2006. — С. 161—172.
- Шишкин Р.Г.* Классификация и типология трехслойных гребней черняховской культуры // Сто років вивчення культури полів поховань на Україні. Тези доповідей семінару (Київ, 14—16 грудня 1999 р.). — К. — 1999. — С. 43—47.
- Шишкин Р.Г.* Хронологические признаки трехслойных гребней черняховской культуры // Сучасні проблеми археології. — К. — 2002. — С. 244—246.
- Щапова Ю.Л.* О химическом составе древнего стекла // СА. — 1977. — № 3. — С. 95—106.
- Щапова Ю.Л.* Мастерская по производству стекла у с. Комарово (III—IV вв.) // СА. — 1978. — № 3. — С. 230—242.
- Щукин М.Б.* Готский путь. — СПб, 2005.
- Щукин М.Б., Шербакова Т.А.* К хронологии могильника Данчены // Данчены. Могильник черняховской культуры III—IV вв. н. э. — Кишинев, 1986. — С. 177—19.
- Barkoczi L.* Pannonische gläsfunde in Ungarn. — Budapest, 1988.
- Demetrykiewicz W.* Poszukiwania archeologiczne w powiecie trembowelskim // МААЕ. — Kraków, 1900. — № IV. — S. 93—125.
- Eggers H.J.* Der römische Import in freien Germanien. — Hamburg, 1951.
- Eggers H.J.* Zur absoluten Chronologie der römischen Kaiserzeit im Freien Germanien // Jahrbuch des römisch-germanischen Zentralmuseums. — Mainz, 1955 (2. Jahrgang). — S. 196—238.
- Ekholm G.* Orientalische Gläser in Skandinavien während der kaiser und frühen Merowingerzeit // Acta archaeologica. — 1956. — Vol. XXVII. — S. 35—59.
- Fremersdorf F.* Die römischen Gläser mit Schliff, Bemalung und Goldauflagen aus Köln // Die Denkmäler des römischen Köln. — Köln. — 1967. — Bd. 8. — S. 9—91.
- Gavritukhin I.* On the study of double plate fibulas of the first subgroup // A nyíregyházi Jóna András Múzeum Évkönyve. — 2002. — Év. XLIV. — P. 113—184.
- Gavritukhin I.* Cut Glass beakers within the Context of Studies in the connections between the South of Eastern Europe and Scandinavia in the Late Period of Roman Influence and the Great Migration Periods // Inter Ambo Maria: Contacts between Scandinavia and the Crimea in the Roman Period. Collected papers. — Kristiansand-Simferopol, 2011. — P. 39—69.
- Gomolka-Fuchs G.* Gläser der Sîntana de Mureş-Černjachov-Kultur aus Rumänien und der Republik Moldavien // Die Sîntana de Mureş-Černjachov-Kultur // Acten des internationalen Kolloquiums in Caputh vom 20 bis 24 October 1995. — Bonn, 1999. — S. 129—142.

- Ionița I.* Eine Glasschale mit eingeritztem Wabenmuster und Fasettenschliff von Iacobeni (Kr. Iași) // *Dacia*. — 1994/1995. — XXXVIII—XXXIX. — S. 151—162.
- Isings C.* Roman glass from dated finds. — Groningen, Djakarta, 1957.
- Kokowski A.* Zagadnienie dyspersji szklanych pucharków ze «szlifowanymi owalami» i naczyń cienkościennych w świetle materiałów z Komarowa nad Dniestrem // *Acta Universitatis Nicolai Kopernici*. — Łódź, 1991. — *Archeologia XVIII: nauki humanistyczno-społeczne*. — Zeszyt 210. — S. 77—98.
- Lund-Hansen U.* Römischer import im Norden. — København, 1987.
- Rau G.* Körpergräber mit Glasbeigaben des 4. nachchristlichen Jahrhunderts im Oder-Weichsel-Raum // *Acta praehistorica et arhaeologica*. — 1972. — Bd. 3. — S. 109—214.
- Rau G.* Spätantike Facettenschliffgläser im Nord und Osteuropa // *Acta praehistorica et arhaeologica*. — 2008. — Bd. 40. — S. 221—240.
- Straume E.* Gläser mit Facettenschliff aus skandinavischen Gräbern des 4. und 5. Jahrhunderts n. Chr. — Oslo, 1987.
- Stawiarska T.* Naczynia szklane okresu rzymskiego z terenu Polski, stadium archeologiczno-technologiczne. — Warszawa. — 1999.
- Werner J.* Dänceny und Brangstrup. Untersuchungen zur Černjachov-Kultur zwischen Sereth und Dniester, und zu den «Reichtumzentren» auf Funen // *Bonner Jahrbücher*. — 1988. — Bd. 188. — S. 242—283.

Надійшла 20.01.2015

А.М. Черный

СТЕКЛЯННАЯ ПОСУДА ЧЕРНЯХОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ (историографический аспект)

В статье представлена история изучения стеклянной посуды черняховской культуры территории Украины. Выделено три периода в ее изучении: 1) конец XIX — первая половина XX ст.; 2) вторая половина 1940-х — 1980-е гг.; 3) конец 1980-х гг. — поныне. Изложено взгляды исследователей о стеклянной посуде: как хроноиндикатора (типологии Х.-Й. Еггерса, Г. Рау, Е. Штрауме, современные наработки И.О. Гавритухина и др.); технологический подход к изучению, который выводит на стекольные школы и мастерские (Ю.Л. Шапова, Ю.А. Лихтер, О.С. Румянцева); посуда как показатель социального статуса (О.В. Гопкало). Подчеркнуто отсутствие специальной работы, посвященной черняховскому стеклу как одному из важных хроноиндикаторов древностей позднеримского времени.

А.М. Chorny

GLASSWARE OF CHERNIAKHIV CULTURE (Historiographic Aspect)

The article presents the history of study of Cherniakhiv culture glassware on the territory of Ukraine. Its study is divided into three stages: 1) the end of the 19th c. and the first half of the 20th c.; 2) from the first half of the 1940-s to the 1980-s; 3) since the end of the 1980-s till now. The scholars' considerations about the glassware are presented: as a chronological indicator (typologies by J. Eggers, G. Rau, E. Shtaurme, joint developments by I.O. Gavritukhin et al.); technological approach to the study leading to the glass-works schools and workshops (Yu.L. Shchapova, Yu.A. Lichter, O.S. Rumiantseva); wares as an indicator of a social status (O.V. Hopkalo). Emphasized is an absence of a specialized work devoted to Cherniakhiv culture glass as one of important indicators of the Late Roman period antiquities.